
OTVARANJE TURSKOG POSLANSTVA NA CETINJU 1879. GODINE

Jovan Muhadinović

The opening of the Turkish legation was the first official diplomatic connection between the Turkish Empire and the Principality of Montenegro. This happened only one year after Montenegro had been internationally recognized at the Berlin Congress in 1878 in the period of unresolved territorial questions, and it was an attempt to make a long-term peace through diplomatic means. Apart from our national documents and archives, for the first time some of the documents from the Istanbul archive were used on this theme.

Politički odnosi Crne Gore i Osmanskog carstva počinju krajem 14. vijeka, a završavaju se tek u drugoj deceniji 20. vijeka. U 18. vijeku crnogorski narod je izvojevao potpunu samostalnost, ali i tada su ove dvije države sukobljene, jer turska carevina ostaje i dalje kamen spoticanja razvitku Crne Gore i njenom postojanju. To će se odvijati na taj način sve do Berlinskog kongresa 1878. godine, kada Crna Gora biva zvanično i međunarodno priznata.¹

¹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2006, str. 31.

Situacija u kojoj se mala balkanska država nalazila nakon sticanja nezavisnosti nije bila dobra, ako se pogleda razvijanje organa za uspostavljanje međunarodnih veza. Razlozi su najviše bili finansijske prirode, i nijesu omogućavali da se ostvari načelo reciprociteta. Crna Gora se morala zbog svojih skromnih resursa bazirati na pravljenje kontakta prije svega sa državama sa kojima se graničila. To su bile Osmansko carstvo i Austrougarska. Dok je sa druge strane došlo do uspostavljanja odnosa sa više zemalja koje su imale svoje akreditovane poslanike na Cetinju.² Stalne diplomatske predstavnike Crna Gora će imati u Turskoj (1879–1912), Srbiji (1913–1915), nekoliko mjeseci u Sjedinjenim Američkim Državama, tokom 1918. Sa Francuskom je bio ostvaren reciprocitet u diplomatskim kontaktima početkom 1916. godine.³

Trebalo bi i pomenuti da je prvi pokušaj uspostavljanja diplomatskih odnosa sa Turskom bio za vrijeme knjaza Danila. Poslije pobjede na Grahovcu 13. maja 1858, a potom i razgraničenja, crnogorski vladar je htio da svoju oružjem stečenu nezavisnost potvrdi i diplomatski. Htio je da se uspostavi direktni kontakt dvije zemlje na relaciji Cetinje – Carigrad. Međutim na konferenciji u Carigradu 1860. ambasadori velikih sila su odlučili da taj kontakt bude samo između Cetinja i skadarskog guvernera. I pored podrške nekih komesara, kao i na knjaževo razočaranje to nije obavljeno kako je on želio.⁴ Knjaz Danilo je htio da se zahvaljujući potencijalnom kontaktu uspostavi slobodan tranzit Bojanom i Skadarskim jezerom, i da se stvori stabilan mir na granici.⁵

² Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Beograd: Vojska, 1996. (Bezdan, Vojvodina), str. 313.

³ Radoslav Raspopović, „Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljopolitičke odnose Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1–2 (1994), str. 7.

⁴ Tanja Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Narodni muzej Crne Gore, 2010, str. 159.

⁵ Dimo Vujović, „Zahtjev knjaza Danila za uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa Turskom“, *Istorijski zapisi*, god. XVIII, XXII,1, Titograd, (1965), str.159.

Sa Osmanskim carstvom ostala su mnoga pitanja neriješena, i poslije Berlinskog kongresa, 1878. Osim teritorijalnih tu su bila i pitanja položaja velikog broja crnogorskih radnika koji su boravili i radili u gradovima Turske. Po odlukama Berlinskog kongresa trebalo je da dođe do uspostavljanja diplomatskih odnosa dvije zemlje. Ali kao što smo vidjeli zbog određenih problema, Crna Gora to nije mogla priuštiti. Tako da je vlada na Cetinju pokušala, barem privremeno da to riješi preko svoje zaštitnice Rusije. Tako da se šef Knjaževske kancelarije za spoljne poslove, vojvoda Stan-ko Radonjić obratio za pomoć sekretaru ruske diplomatske misije na Cetinju, A. N. Špajeru, 22. decembra 1878/3. januara 1879. Trebalo je da poslove oko predstavljanja Crne Gore i njenih građana u inostranstvu preuzme Rusija. Krajem januara je u ruskom Ministarstvu inostranih djela napisan cirkular kojim su o tome obaviješteni ruski predstavnici u inostranstvu. Na ove korake Rusije nije se blagonaklono gledalo u Austrougarskoj. Andrašić je isključio svaku mogućnost da neka druga država bude posrednik između Monarhije i Crne Gore. On je čak od vlade na Cetinju tražio da se ogradi od takvog pokroviteljstva Rusije, prijeteći čak povlačenjem svog predstavnika. Na isti način se reagovalo i u Osmanskom carstvu. Porta je to energično odbijala, pozivajući se na Berlinski ugovor, koji daje odrednice o razmjeni diplomatskih predstavnika dvije zemlje. Sem toga, istim ugovorom se traži da se Turska sa crnogorskim podanicima u svojoj državi mora ponašati kao sa svojim državljanima, što automatski isključuje pokroviteljstvo druge sile. Turska je bila ogorčena proglašenom nezavisnošću Crne Gore. Pritisak je vršen i od strane Engleske, koja je bila pod snažnim uticajem Austrougarske da se ovo ne prihvati. Ona je naložila svom ambasadoru u Carigradu da ohrabri Portu da ovo ne prihvati. Djelovalo se i preko britanskog poslanika na Cetinju da knjaz povuče ovlašćenja o pokroviteljstvu Rusije.⁶

⁶ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica; Beograd, Vojska, 1996, str. 314, 315, 316, 317, 318.

Ministar inostranih poslova vojvoda Stanko Radonjić je pokušavao da uvjeri austrougarskog poslanika na Cetinju, barona Temela, da je diplomatsko pokroviteljstvo Rusije samo privremeno, i da se tiče najviše zastupanja Crnogoraca u Turskoj. Isto mu je govorio i knjaz Nikola, napominjući da u tom trenutku nije bilo ni finansijskih ni kadrovskih mogućnosti da to Crna Gora odradi sama. Temel je tražio da se od te namjere odustane, da se ne remete odnosi sa Austrougarskom. Dodao je takođe da postoji agitacija protiv okupacije Bosne i Hercegovine od strane Monarhije, kao i da istu sprovodi „Glas Crnogorca“. Knjaz je tvrdio i rekao da će dokazati da je njegov odnos isti kao i onda kada je okupacija te bivše turske teritorije sprovedena.⁷ Crnogorska vlada je tvrdila da ni u kojem slučaju ne želi da zaobiđe član 29. Berlinskog ugovora, koji pod kontrolu Austrougarske stavlja crnogorsku pomorsku zastavu. Govorili su čak i o imenovanju crnogorskog konzula u Beču.⁸

Ono što je svakako prvenstveno onemogućavalo ove pokušaje Rusije i Crne Gore bio je pomenuti Berlinski ugovor. Članom 31. tog ugovora je usaglašeno da Crna Gora i Osmansko carstvo treba da uspostave diplomatske odnose imenovanjem crnogorskih predstavnika u Carigradu i nekim mjestima u Turskoj, đe se za tim ukaže prilika.⁹

Loši odnosi između Crne Gore i Osmanske imperije bili su obilježje perioda poslije dobijanja crnogorske nezavisnosti. Mnoge su stvari smetale uspostavljanju normalnih diplomatskih odnosa dvije zemlje. Kao primjer jedne od njih može se navesti i događaj, koji se odvio poslije potpisivanja Protokola mješovite komisije u Virpazaru 21. januara/1. februara 1879. Naime,

⁷ Novak Ražnatović, „Okolo uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske“, *Istorijski zapisi*, god. XXV, knj. XXX, 3-4 (1972), str. 468.

⁸ Isto, str. 459.

⁹ Hana Šarkinović, „Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske“, *Matica*, god. 15, br. 58 (2014), str. 184.

nakon razmjene Podgorice, Spuža i Žabljaka, za Ulcinj sa Turskom, knjaz Nikola je poslao pismo sultanu Abdul Hamidu II. U tom pismu on izražava zadovoljstvo zbog mirno izvršene razmjene. Na ovo knjaževo pismo turski sultan nije odgovorio, što se smatralo uvredom jednog šefa države. Pravi razlog zbog kojeg je sultan izostao da odgovori bilo je to što na Cetinju nije prihvaćen zahtjev Turske da podgorički kajmakam Osman-beg, kao zastupnik Porte ostane u gradu, koji je pripao Crnoj Gori. Zbog toga je čak bilo došlo i do mogućnosti protjerivanja kajmakama, što je spriječio na vrijeme engleski poslanik. Veliko Osmansko carstvo je bilo uvrijeđeno ovim činom. Tek je sultan na drugo pismo knjaza Nikole, povodom rođenja knjaževog drugog sina, a na uticaj knjaza, koji je turskom suverenu prenio engleski poslanik sa Cetinja, odgovorio. Odgovor koji je uslijedio je bio značajan kao prvo službeno obraćanje osmanskog vladara, vladaru Crne Gore. Ali ništa se nije promijenilo u stavu Turske prema diplomatskom predstavljanju Crne Gore.¹⁰

Osman-beg koji umalo nije otjeran trebao je da bude turski agent u Podgorici. Razlog turske želje da on bude tamo, a ne kako reciprocitet nalaže, na Cetinju, je taj što je osmanska država htjela da ima uvid i nadzor nad izvršavanjem obaveza iz Berlinskog ugovora. Posebno što se tiče pitanja imanja muslimana koji su odlazili iz Crne Gore. To nije odgovaralo nikako crnogorskim vlastima, koje su sprovodile eksproprijaciju te zemlje. Nijesu htjeli nekoga tako blizu ko bi ih ometao u tome.¹¹

Ruska vlada je uvidjela da je jedini način da se uspostavi kontakt dviju sukobljenih država neposredno uspostavljanje diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske. Tome je ona trebala finansijski da pomogne. Crna Gora je odlučila da kao svog prvog

¹⁰ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica; Beograd, Vojska, 1996, str. 318, 319.

¹¹ Novak Ražnatović, „Okolo uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske“, *Istorijski zapisi*, god. XXV, knj. XXX, 3-4 (1972), str. 456.

opunomoćenog predstavnika pošalje vojvodu Stanka Radonjića, ministra inostranih djela.¹²

Veliku zaslugu za pomjeranje ovog pitanja sa mrtve tačke ima Aleksandar Semjonovič Jonin, ruski predstavnik na Cetinju. On je bio blizak prijatelj i povjerljiva ličnost knjaza Nikole, kojem je mnogo pomagao, u odsustvu prijeko potrebnog kadra. On je poslao predlog o uspostavljanju diplomatskih odnosa dvije zemlje u Carigrad. Taj predlog je sa turske strane prihvaćen, ako Crna Gora prva uputi svog predstavnika. To nije prošlo bez određenih poteškoća s obzirom na neriješena teritorijalna pitanja Crne Gore i Osmanskog carstva. Diplomatskim putem je Jonin i to sredio.¹³ Što bi se kao interesantno moglo napomenuti jeste i to da je petrogradski list „Novo vrijeme“, prilikom spomena akreditovanja ruskog diplomate kao poslanika u Crnoj Gori, tkz. ministra rezidenta, pisao da Jonin vrši čak i ulogu crnogorskog ministra inostranih poslova.¹⁴

Avgusta 1879. godine je stigao u Carigrad i crnogorski poslanik. Kao prvi opunomoćeni poslanik Crne Gore u nekoj stranoj državi bio je imenovan vojvoda Stanko Radonjić. Trenutak kada su se diplomatske misije uspostavljale uopšte nije bio trenutak dobrih međudržavnih odnosa. Poslije rata ostalo je mnogo neriješenih teritorijalnih pitanja, ali se posebno isticalo pitanje Plava i Gusinja. To je čak dovelo i do toga da crnogorski poslanik u audijenciju kod sultana bude primljen mjesec dana poslije dolaska u prijestonicu Osmanskog carstva. Razlog su bila navodno neka protokolarna pitanja, kao i to što sultan nije

¹² Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica; Beograd, Vojska, 1996, str. 319.

¹³ Tanja Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Narodni muzej Crne Gore, 2010, str. 159.

¹⁴ Radoslav Raspopović, „Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljnopolitičke odnose Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1–2 (1994), str. 11.

htio crnogorskog predstavnika da primi u narodnom odijelu, već isključivo u fraku. Tek ga je nakon mjesec dana primio u narodnom odijelu ipak, ali bez revolvera za pasom. Vojvoda Stanko Radonjić je na toj poziciji ostao kratko vrijeme. Već krajem iste godine se vratio u Crnu Goru, a na njegovo mjesto je došao vojvoda Gavro Vuković. On tu ostaje do 1884. godine. Nakon njega na mjestu poslanika se izmijenilo sedam lica. Da bi se ostvarilo pravo reciprociteta, od strane Osmanskog carstva je kao opunomoćeni predstavnik turske države predao akreditivna pisma knjazu Nikoli Halid bej. Ono što je zanimljivo jeste da je Osmansko carstvo prije svih ostalih sila riješilo pitanje svoje rezidencije na Cetinju. 1885. godine za potrebe poslanstva otkupljena je kuća vojvode Maša Vrbice, u Bajovoj ulici. Ostale sile su u to vrijeme imale zakupljene rezidencije. Osim poslanstva na Cetinju, Turska je imala i konzulat u Baru. Od 1879. do 1912. sa turske strane je akreditovano devet poslanika.¹⁵ Halid-bej je u početku bio jedini od predstavnika koji je imao rang izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra (II klasa), dok su ostali imali rang ministra rezidenta (III klasa). Francuski, italijanski i engleski predstavnici su imali rang otpravnika poslova. Oni se po pravilu nijesu akreditovali kod knjaza, već kod ministra inostranih poslova, ali su u slučaju Crne Gore svi akreditovani kod knjaza na dvoru.¹⁶

„Glas Crnogorca“ pominje da je 26. oktobra 1879. godine stigao Halid-bej, kao vanredni poslanik otomanske Porte. Da se poslije dnevnog odmora uputio u uobičajenu posjetu ministru spoljašnjih poslova, pa ga je potom u četvrtak po podne primio i knjaz. Tu je predao akreditivna pisma i obratio se crnogorskom

¹⁵ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2006, str. 55.

¹⁶ Radoslav Raspopović, „Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljnopolitičke odnose Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1–2 (1994), str. 15, 16.

gospodaru govoreći da je pisma primio od svog gospodara sultana. Dalje možemo navesti što je izjavio, sljedećim riječima:

„Izvršavajući naredbe koje sam primio od Visoke Porte ja ću nastojati da se podrže i utvrde odnosi dobroga susjetstva koji valja da postoje između Carstva Otomanskoga i Knjaževine Crnogorske. Neka mi dopusti Vaše Visočanstvo, da izrazim nadanje da će mi ispunjavanje toga zadatka biti olakšano visokim blagovoljenjem Vašeg visočanstva i dobrom voljom Vaše vlade.“

Knjaz se zahvalio na lijepim riječima i rekao da i on više od svega želi da se uspostave prijateljski odnosi između dvije države. Potom je turskom poslaniku predstavio prisutne u dvoru, kao i turski poslanik svoje osoblje njima. Uveče je Halid-bej opet bio gost knjaza na teju (čaju), dok je par dana kasnije upriičen svečani ručak u čast njegovog dolaska.¹⁷

Babanzade Halil Halid Bej je sa sobom donio i dokument koji se u Turskoj imenuje kao „Name-i Hümayun“¹⁸, tako da je time imao ovlašćenja od sultana da postane rezidentni ambasador u Crnoj Gori (mukim elçi).¹⁹

Halil Halid bej je rođen 1840. godine u gradu Sulejmanije.²⁰ Ahmed paša, njegov otac bio je valija u Adani, a poticali su od poznate familije Baban, koja je bila porijeklom iz Bagdada.²¹

¹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 41, od 27. oktobra 1879.

¹⁸ **Name-i Hümayun** je naziv za zvanična dokumenta (**carski ukaz**) koja je osmanski padišah dodjeljivao hrišćanskim ili muslimanskim vladarima, onih zemalja koje su imale povlastice u odnosima sa Osmanskim carstvom.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler Hariciye (İ.HR), 278/17091 (Hidzra: 16 Rebiulevvel 1296/09. 03. 1879); Salnâme-i Nezâret-i Umur-i Hâriciyye, Hariciye Vekâleti, H. 1306, 544. (U Turskoj su postojale tri titule ambasadora: mukim elçi, orta elçi i maslahatgüzar. Od ove tri, ona koju je imao Halid bej bila je najveća.)

²⁰ Salnâme-i Nezâret-i Umur-i Hâriciyye, ..., 544.

²¹ BOA, Dahiliye Sicill-i Ahval Defteri (DH.SAİD.d), 2/988, (29.Zilhidže 1256/22. januar 1841)

Završio je ratnu školu (Mekteb-i Harbiye) i postao kolaga – kapetan. Potom je prešao i civilnu upravo i postao „Bâlâ“ (Visoki čin). Godine Hidžretske 1285. tj. 1868/69. počeo je da radi u Prevodilačkoj kancelariji pri Porti (Bâb-i Âli Tercüme Odası).²² Tih godina počinje da radi i kao predavač geografije (mualim) na Darulfununu.²³ Zatim biva imenovan za drugog sekretara – pisara pri Osmanskom poslanstvu u Londonu. Karijeru, ali sada glavnog pisara (başkatiib) nastavlja u Parizu. Tu se zadržao godinu i po dana, njegov rad je prekinut zbog restauracije poslanstva Turske u Francuskoj. Nakon toga biva nezapošljen više godina, dok 15. marta 1879. nije poslat u Manastir (Bitolj, današnja Makedonija), đe je radio kao komesar.²⁴ Njegovo angažovanje na Balkanu će se nastaviti, jer će na ljeto iste godine, kao što je rečeno, postati ambasador Osmanskog carstva u Crnoj Gori. Tada je imao 38-39 godina.

Iako toplo primljen Halid-bej je već u drugoj polovini 1880. godine, po povlačenju diplomatskog predstavnika Crne Gore iz Carigrada, optužen da je svojim radom osporavao predaju Bara i Ulcinja, tako da je crnogorska vlada saopštila da sa njim neće imati kontakta. I pored ovog zapleta, poslije završenog mandata turski poslanik je sa počastima otpraćen sa Cetinja, a i uručen mu je Danilov orden I stepena.²⁵

Prema turskim izvorima razlog odlaska prvog turskog poslanika nijesu bili poremećeni odnosi, već slabo zdravlje Halid beja. Čak se i spominje u istim da je crnogorski vladar bio zadovoljan njegovim radom na Cetinju. Postoji i dokument koji govori da je on tražio od Porte da ga zbog bolje klime premjeste u Atinu.²⁶

²² Ovo je naziv pomenute kancelarije na turskom jeziku.

²³ Ova ustanova (**Dar-ül Fünun**) je preteča Istanbul Univerziteta.

²⁴ Salname-i Nezaret-i Umur-i Hariciyye, Hariciye Vekaleti, 1306, 544.

²⁵ Tanja Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj*

Gori, Narodni muzej Crne Gore, 2010, str. 161.

²⁶ BOA, Yıldız Esas Evrak (Y.E.E), 44/3 (15 Ramazan 1296/02.

Septembar 1879)

21. avgusta 1880. nastavio je da obavlja svoju dužnost u Beogradu, iz čega se vidi da mu nije udovoljeno da pređe u Grčku. Kao primjer dobrih odnosa za službovanje u Srbiji, dobio je od kralja Milana Obrenovića Orden Takovskog krsta.²⁷ Izvori Osmanskog arhiva pominju i da je neko odlikovanje dobio i od knjaza Nikole, ali ne pominju naziv ordena.²⁸ Kao što se da vidjeti naši izvori spominju Danilov orden I stepena.²⁹

Prema navedenom, naši i osmanski izvori različito navode razlog odlaska Halid beja sa Cetinja. Poznato je da su u vrijeme njegovog mandata kao ambasadora u Crnoj Gori bili veoma zategnuti odnosi između dvije države. On je iz tog razloga upravo i poslat iz Carigrada da utiče da se ti problemi što prije riješe. Posebno je teško išla u tom vremenu predaja Ulcinja, čiji stanovnici nijesu pozitivno gledali na pripajanje svog grada knjaževini. Proteste Ulcinjana je raspirivala i sama Turska. Tako da crnogorska vlast iako bez nekih direktnih dokaza, morala je da sumnja na negativan rad Halid beja, koji je upravo u Crnoj Gori bio predstavnik prvenstveno turskih interesa. Dodjeljivanje ordena od strane vladara dvije balkanske zemlje, mogu se protumačiti i kao kurtoazija, u pokušaju da se stvarno stanje pri smjeni ambasadora ublaži. Kako god prvi turski poslanik se kratko zadržao na Cetinju.

Novi turski polanik bio je Riza-beg koji je stigao na Cetinje početkom juna 1881. Po izvorima diplomatski odnosi su po principu reciprociteta uspostavljeni 1881. godine.³⁰

Kuća koja je otkupljena na Cetinju rađena je po projektu Josipa Sladea. To je ujedno i bila prva kuća u Crnoj Gori koja je

²⁷ BOA, I.HR, 299/18965 (07.Rebiul-evvel 1303/14. Decembar 1885); Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 19/42, (09. Decembar 1885)

²⁸ BOA, I. HR, 335/21595 (04.Redžeb 1298/01. Jun 1881)

²⁹ Pogledati na str. 7.

³⁰ Novak Adžić, *Poslanstva u Crnoj Gori: (1878-1921)*, informator, [Foreign Missions in Montenegro], MIP, Cetinje, Podgorica, 2002, str. 29.

prodana jednoj stranoj državi. U toj kući su se 1884. godine održavale i pozorišne predstave „Balkanska carica“, „Maksim Crnojević“, „Pola vino, pola voda“, „Šaran“.³¹ Kuću je pomenute godine za potrebe poslanstva otkupio izvjesni Dževad-paša.³²

Literatura:

- Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2006.

- Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Beograd: Vojska, 1996. (Bezdan, Vojvodina)

- Radoslav Raspopović, „Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljnopolitičke odnose Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1-2 (1994).

- Tanja Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Narodni muzej Crne Gore, 2010.

- Dimo Vujović, „Zahtjev knjaza Danila za uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa Turskom“, *Istorijski zapisi*, god. XVIII, XXII, 1, Titograd, (1965)

- Novak Ražnatović, „Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske“, *Istorijski zapisi*, god. XXV, knj. XXX, 3-4 (1972).

³¹ Hana Šarkinović, „Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske“, *Matica*, god. 15, br. 58 (2014), str. 193.

³² Radoslav Raspopović, *Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljnopolitičke odnose Crne Gore*, str. 17.

-
- Hana Šarkinović, „Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske“, *Matica*, god. 15, br. 58, (2014)
 - *Glas Crnogorca*, broj 41, od 27. oktobra 1879.
 - N. Adžić, *Poslanstva u Crnoj Gori: (1878-1921)*, informator, [Foreign Missions in Montenegro], MIP, Cetinje, Podgorica, 2002.

Turski fondovi:

(BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ – OSMANSKI ARHIV
VLADE REPUBLIKE TURSKE U ISTANBULU)

- Dahiliye Sicill-i Ahval Defteri (DH.SAİD.d);
- Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO);
- İradeler Hariciye (İ.HR);
- Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.)

Godišnjaci:

- Salnâme-i Nezâret-i Umur-i Hâriciyye, Hariciye Nezareti, Istanbul,
H. 1306/1889.